

Anna Pawiak

Komunikacja niewerbalna w zakresie kompetencji komunikacyjnych współczesnego nauczyciela

Proces edukacyjny sam w sobie jest procesem komunikowania się. Nie bez powodu w definicji UNESCO czytamy, że „edukacja jest to zorganizowana i trwała komunikacja, mająca na celu uczenie się”¹. To właśnie poprzez bezpośrednie komunikowanie się nauczyciela z uczniami podczas lekcji sprawowane są funkcje kształcące, wychowawcze i opiekuńcze. Dynamika i zmienność sytuacji pedagogicznych mających miejsce w klasie szkolnej wymaga więc od nauczyciela kompetencji komunikacyjnych. Najprostsza klasyfikacja pożądanych kompetencji nauczyciela obejmuje trzy podstawowe grupy: **kompetencje merytoryczne** związane z treściami nauczanego przedmiotu, **kompetencje dydaktyczno-metodyczne** dotyczące metod i technik nauczania oraz kompetencje wychowawcze, odnoszące się do różnych oddziaływań na ucznia, np. sposobem komunikowania się². Odpowiednie przygotowanie zawodowe nauczyciela z zakresu umiejętności porozumiewania się podkreśla również w swej klasyfikacji R. Kwaśnica, umieszczając je w grupie kompetencji **praktyczno-moralnych**, które wymienia obok **kompetencji technicznych**³. Hanna Hamer wymieniając grupy kompetencji zawodowych poza **specjalistycznymi i dydaktycznymi** wyróżnia **kompetencje psychologiczne** dotyczące umiejętności porozumiewania się w ogóle, a z uczniami w szczególności oraz nawiązywania z nimi bliskiego kontaktu⁴.

Jedna z ostatnich klasyfikacji kompetencji zawodowych nauczyciela oparta o standardy kształcenia nauczycieli zawiera oprócz kompetencji dydaktycznych, wychowawczych i społecznych, prakseologicznych, kre-

¹ G. Koć-Seniuch, *Komunikacja pedagogiczna i jej konteksty edukacyjne*, [w:] *Nauczyciel i uczniowie w sytuacjach szkolnych*, G. Koć-Seniuch (red.), Białystok 1995, s. 127.

² M. Taraszkiewicz, *Jak uczyć jeszcze lepiej! Szkoła pełna ludzi*, Poznań 2001, s. 175.

³ R. Kwaśnica, *Wprowadzenie do myślenia o nauczycielu*, [w:] *Pedagogika: podręcznik akademicki*, Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), Warszawa 2003, s. 300-303.

⁴ H. Hamer, *Klucz do efektywności nauczania*, Warszawa 199, s. 37.

atywnych również **kompetencje komunikacyjne**, wyrażające się m.in. skutecznością zachowań werbalnych i niewerbalnych nauczyciela w sytuacjach edukacyjnych⁵.

Mimo iż częściej prezentuje się werbalne ujęcie kompetencji komunikacyjnych, jako zdolności do językowych zachowań nauczyciela, to nie bez znaczenia jest porozumiewanie się w ujęciu niewerbalnym, na które składają się elementy: 1) kinezjetyki, zajmującej się pozycjami ciała, postawą, gestami i innymi ruchami ciała, 2) proksemiki, w toku której informacje między osobami wchodzącymi ze sobą w interakcje, przekazywane zostają przez odpowiedni dystans, orientacje przestrzenną oraz 3) paralingwistyki obejmującej szereg wskaźników sposobu mówienia głównie intonacje głosu, częstotliwość nadawanych komunikatów itp.⁶ Nikt z teoretyków komunikowania nie ma wątpliwości, co do wagi komunikowania niewerbalnego, różnice dotyczą jedynie stopnia jego ważności. Jak podkreślają różni autorzy (M. Argyle, W. Domachowski, J. Johnson) komunikacja niewerbalna jest tak samo ważna, a niekiedy ważniejsza od werbalnej. Komunikowanie niewerbalne jest uzupełnieniem i wzmocnieniem bezpośredniego, ustnego porozumiewania werbalnego, z którym jest związane. Ze względu na wspólne przeplatanie i uzupełnianie komunikatów werbalnych, nie da się uniknąć, czy też zignorować tych drugich, tym bardziej, że słowny komponent w konwersacjach bezpośrednich wynosi mniej niż 35%, a 65% informacji przekazywanych jest właśnie kanałem niewerbalnym, czyli aż 2/3 komunikatów, jak twierdzi amerykański profesor psychologii R. Briedwhistell⁷. Według Alberta Mehrabiana, tylko 7% znaczenia danej wiadomości zawarte jest w słowach, 38% w brzmieniu głosu, a aż 55% w gestach, minach, pozach ciała itp.⁸

Proces edukacyjny jest kopalnią wiedzy na temat bogactwa i wagi zachowań niewerbalnych. Potwierdzili to w swoich badaniach m.in. tacy naukowcy jak: P.A. Andersen i J. Andersen (1982), E. Babad (1992), P. Philippott, R.S. Feldman i G. Mc Gee (1992), A.E. Woolfolk i D.M. Brooks (1983)⁹. Wobec tego kompetencje komunikacyjne nauczyciela powinny

⁵ Por.: K. Denek, *O nowy kształt edukacji*, 1998, s. 214.

⁶ Cz. Matuszewicz, *Komunikacja niewerbalna. Przegląd zagadnień*, „Przegląd Psychologiczny” 1979, nr 2, s. 319.

⁷ A. Pease, *Język ciała*, Kraków 1997, s. 12.

⁸ L. Tkaczyk, *Komunikacja niewerbalna*, Wrocław 1997, s. 8.

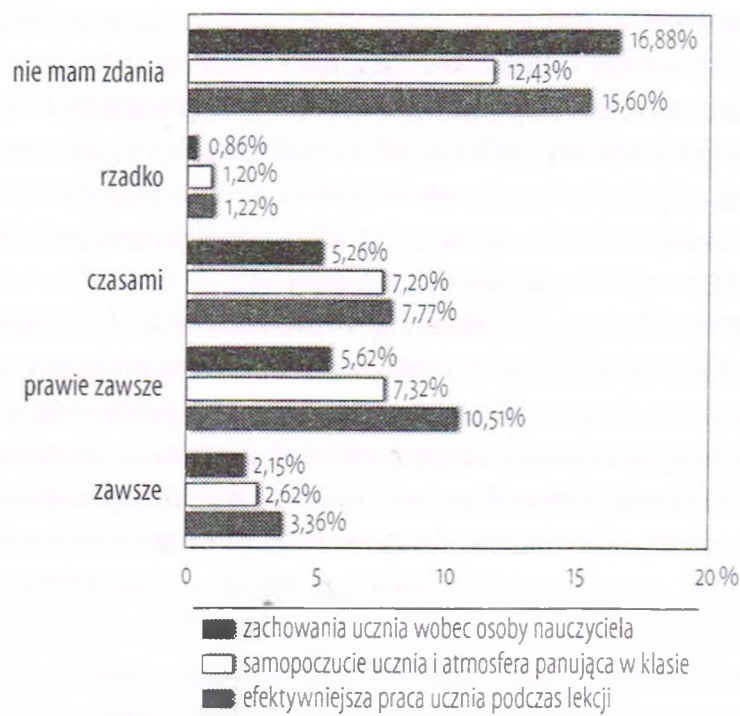
⁹ Mark L. Knapp, Judith A. Hall, *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wrocław 2000, s. 54.

wyrażać się skutecznością zachowań nie tylko werbalnych, ale i niewerbalnych.

Dlatego też, znaczenie komunikacji niewerbalnej nauczyciela dla uczniów podczas pracy lekcyjnej stało się istotnym i godnym zainteresowania przedmiotem badań, prowadzonych przez autora niniejszego tekstu.

Zachowania niewerbalne nauczyciela są ważnym czynnikiem decydującym o:

1. zaangażowaniu i efektywnej pracy ucznia podczas lekcji,
2. samopoczuciu ucznia i panującej w klasie atmosferze podczas lekcji,
3. pewnych zachowaniach i postępowaniach wobec osoby samego nauczyciela.

Uczniowie (N=1 822) mając możliwość określenia, na który z trzech wymienionych obszarów oddziałuje komunikacja niewerbalna nauczyciela, dokonali wyboru jednego z nich. Uznali, jakoby komunikacja niewerbalna nauczyciela oddziaływała w 3,36% zawsze na ich zaangażowanie i efektywną pracę podczas prowadzonych przez niego lekcji, w 10,51% prawie zawsze, natomiast w 7,77% tylko czasami. Jedynie 1,22% respondentów uznało że, gesty i miny ich nauczycieli wpływają rzadko na ich aktywność, obowiązkowe i odpowiedzialne wykonywanie cwi-

czeń i zadań podczas lekcji itp. Odpowiedzi „nigdy” nie zaznaczyła żadna osoba, przy czym od głosu wstrzymało się 15,60%.

Za samopoczucie i panującą w klasie atmosferę podczas lekcji w 2,62% zawsze, zdaniem uczniów, odpowiada komunikacja niewerbalna nauczyciela, w aż 7,32% prawie zawsze.

W zbliżonym procencie respondenci stwierdzili, że mowa ciała nauczyciela czasami wpływa na ich odczucia, emocje, co stanowiło również 7,20% badanych. Jedynie w opinii 1,20% uczniów gesty i miny nauczyciela rzadko decydują o humorze i nastroju w trakcie lekcji. Odpowiedzi nie udzieliło 12,43% uczniów.

Trzecia grupa rozpatrywana przez uczniów dotyczyła **ich zachowania wobec nauczyciela i postępowania będącego wynikiem jego komunikatów niewerbalnych**. W tej grupie padła największa liczba nieudzielenych odpowiedzi, wynosząca 16,88%. W związku z tym uczniowie tylko w 2,15% zadeklarowali, jakoby sygnały niewerbalne wysyłane przez ich nauczycieli zawsze oddziaływały na sposób ich postępowania np. przeszkadzania nauczycielowi podczas lekcji bądź przykładnego, poprawnego zachowywania się, prawie zawsze w 5,62%. Także w 5,26% gesty i miny nauczyciela czasami wpływają na to, w jaki sposób uczniowie odnoszą się do nauczyciela, w 0,86% rzadko tak się zdarza.

Ogólnie stwierdzono, że oddziaływanie mowy ciała nauczyciela ma **w 22,86% znaczenie dla efektywnej pracy uczniów podczas lekcji w ich własnej opinii**. W drugiej kolejności dostrzegane przez uczniów niewerbalne komunikaty, którymi posługują się nauczyciele w **18,34% wpływają na panującą w klasie atmosferę, a tym samym samopoczucie uczniów**. W **13,89% prowokują uczniów do pewnych działań i zachowań wobec nauczyciela**. W związku z możliwością wyboru odpowiedzi tylko na niektóre z powyższych stwierdzeń, brak odpowiedzi wyniósł 44,91%.

Zaprezentowane wyniki, stanowiące jedynie niewielką część całości prowadzonych badań ukazują, że uczniowie zdają sobie sprawę z oddziaływania komunikatów niewerbalnych nauczycieli, z którymi spotykają się na kolejnych lekcjach. Są to jednak spostrzeżenia oparte na ogólnych wynikach badań określonych obszarów oddziaływania komunikacji niewerbalnej nauczyciela. Potwierdzają to również szczegółowe dane otrzymane w ramach szeroko prowadzonych badań, w zakresie znaczenia komunikacji niewerbalnej nauczyciela dla uczniów podczas lekcji przez autora prezentowanego tekstu.

Na uwagę zasługuje również fakt, że pojawiają się komunikaty niewerbalne charakterystyczne zachowaniom nauczycieli asertywnych, agresywnych lub biernych w danej sytuacji szkolnej.

Nauczyciel asertywny posługuje się umiarkowaną i do pewnego stopnia kontrolowaną komunikacją niewerbalną, nawet w sytuacjach konfliktowych mających miejsce podczas lekcji. To osoba posiadająca umiejętności komunikacji niewerbalnej: opanowanej, właściwej, celowej. To nauczyciel o pogodnym wyrazie twarzy z lekkim uśmiechem także w oczach, niewpatrujący się natrętnie w ucznia, gestykulujący dla podkreślenia ważnych fragmentów wypowiedzi, odbierany jako pewny siebie, ale bez elementów nonszalancji i arogancji. Ekspresyjność jego wypowiedzi uzyskiwana przez modulowanie tempa wypowiedzi, tonu i siły głosu w odpowiedni sposób do wygłaszanych słów, podnosi sugestywność, jednocześnie pomaga utrzymać uwagę uczniów i zwiększyć zainteresowanie przekazywaną problematyką. Gdy słowom nauczyciela towarzyszą różne odpowiednie gesty i miny, wówczas takie zachowanie może wzbudzać zainteresowanie i koncentrować uwagę oraz może wywoływać u ucznia świadomość emocjonalną i zaangażowanie nauczyciela w rzeczywistość szkolną. Gdy nauczyciel utrzymuje kontakt wzrokowy z uczniami „zmusza” ich do zachowania dyscypliny i skupienia uwagi na tym, co dzieje się podczas lekcji. Uczniowie mają poczucie jego obecności i kontroli. W momencie, gdy nauczyciel koncentruje się tylko na kilku uczniach lub jednym z nich, pozostałe osoby również chcą być w zasięgu jego uwagi. Dlatego często sygnalizują swoim zachowaniem czy prośbami, aby się nimi zainteresował. Jeżeli jednak to się nie zmienia, uczniowie ci czują się pominięci i niedowartościowani, co niekiedy może spowodować zamknięcie się w sobie, bunt czy nawet arogancję¹⁰.

Także sposób, w jaki nauczyciel zachowujący się asertywnie porusza się po klasie w trakcie lekcji, jego gesty i wyraz twarzy mają istotną moc perswazyjną, nadają wartość emocjonalną wypowiedzianym słowom, podkreślają ich sens, dzięki czemu są łatwiej zrozumiałe i zapamiętywane przez uczniów, a przecież przyrost ich wiedzy jest jednym z celów procesu edukacyjnego. Klimat i atmosfera, które tworzy komunikacja niewerbalna nauczyciela charakteryzującego się asertywnym zachowaniem wobec uczniów ma znaczenie dla rozwoju ich twórczej aktywności i korzystnie wpływa na efekty pracy lekcyjnej. Nie tylko gesty i miny nauczy-

¹⁰ W. Garstka, *Komunikacja niewerbalna a terapeutyczna rola nauczyciela*, „Życie Szkoły” 1999, nr 7, s. 483-484.

ciela zachowującego się asertywnie mają duże znaczenie dla uczniów, ale także przestrzeń ich dzieląca, a raczej łącząca. Nauczyciel, który chodzi po całej klasie, ma możliwość bliskiego kontaktu z uczniem – wpływa to bardzo pozytywnie na samopoczucie bowiem odczuwając, że jest w centrum uwagi, ma dużą motywację do nauki i przejawia więcej optymizmu podczas pracy na lekcji.

Potwierdza to E. Perrott, uważając, że odległość fizyczna – dystans, jaki zachowują pomiędzy sobą nauczyciel – uczeń, ma charakter istotnego komunikatu. Opisuje i zwraca uwagę także na kilka ważnych sygnałów niewerbalnych, które odgrywają bardzo ważną rolę w nauczaniu i wychowaniu dzieci i młodzieży, które sprawiają, że komunikaty niewerbalne wpływają korzystnie na zachowanie i samopoczucie uczniów na lekcji¹¹.

Innymi elementami komunikacji niewerbalnej charakteryzuje się nauczyciel o przeważających zachowaniach agresywnych. Zdarza się, że u nauczyciela zamiast życzliwego stosunku do uczniów pojawia się zawiść, wówczas kontakty ich przekształcają się w spotkania dysharmoniczne; każdemu takiemu rodzajowi zachowań towarzyszą lekceważące gesty, unikanie kontaktów interpersonalnych, unikanie wzroku, grymasy twarzy itp.¹²

Gdy nauczyciel nie ma dobrego nastawienia do klasy, rzadko się uśmiecha, nie utrzymuje kontaktu wzrokowego z uczniami, wówczas reagują oni podobnie, uważając, że nauczyciel nie lubi ich klasy. W wyniku tego uczniowie nie słuchają nauczyciela postępują przekornie, uczą się nieregularnie. Złe skutki mogą wywoływać również groźne miny oraz wrzaskliwy głos nauczyciela zachowującego się agresywnie podczas lekcji. Uczniowie u takiego nauczyciela są stale wystraszeni, zestresowani. Nie rozróżniają, kiedy nauczyciel mówi do nich łagodnie, a kiedy ich karci. Na samo brzmienie jego głosu reagują strachem. U takich słuchaczy zanika zainteresowanie przedmiotem, którego uczy dany nauczyciel. Uczą się tylko dlatego, aby nauczyciel nie miał powodu do krzyku. O atmosferze właściwej w takiej sytuacji nie może być mowy. Nauczyciel o nieodpowiedniej ekspresji mimiczno-gestykulacyjnej wywołuje niewłaściwy stosunek uczuciowy do swojej osoby.

Groźny wyraz twarzy nauczyciela agresywnego, intensywne ruchy jego rąk oraz wrzaskliwy głos mogą wywoływać niepożądane reakcje uczniów

¹¹ E. Perrott, *Efektywne nauczanie*, Warszawa 1995, s. 28.

¹² Z. Kosyrz, *Wychowanie interpersonalne*, Warszawa 1993, s. 93.

wyrażające ich samopoczucie, stosunek do nauczyciela i przedmiotu, co niewątpliwie negatywnie wpłynie na ich motywację do pracy w czasie lekcji. Innymi słowy, ze zanikaniem zainteresowania przedmiotem, którego uczy nauczyciel, pojawiają się trudności z koncentracją uwagi, nieustanny strach i lęk towarzyszący uczniom przed i w czasie lekcji. Uczniowie przyzwyczajają się uczyć pod presją, kontrolą, tylko dlatego, aby nie rozgniewać nauczyciela. W takiej atmosferze nerwowości, braku zaufania między nauczycielem a uczniem, a także między młodzieżą w grupie rówieśniczej nie ma możliwości twórczej pracy.

Niewłaściwa atmosfera na lekcji może być także rezultatem biernego zachowania nauczyciela również w zakresie niewerbalnego komunikowania się. Nauczyciel, który nie jest zainteresowany swoimi uczniami i tym, co dzieje się w klasie, natomiast zajmujący się zupełnie innymi sprawami niezwiązanymi z lekcją, nie stworzy nigdy właściwej atmosfery. Dając to do zrozumienia mową własnego ciała, prowadzi lekcje w sposób nieciekawym i nudnym. Nauczyciel niezadający sobie sprawy ze znaczenia komunikacji niewerbalnej, mówiąc do klasy jednostajnym tonem głosu, a jednocześnie wpatrujący się w okno lub podłogę, wysyła klasie dwa rodzaje sygnałów – werbalne i niewerbalne, na temat swego stanu emocjonalnego. Gdy wypowiedzianym słowom nie towarzyszą gesty albo pojawiają się sporadycznie, uczniowie mogą mieć poczucie małego zaangażowania nauczyciela w swoją pracę¹³. Nauczyciel bierny niepotrafiący utrzymać kontaktu wzrokowego z uczniami, bez wyrazu twarzy, niegestykulujący dla podkreślenia istotnego fragmentu wypowiedzi, nie jest w stanie zainteresować uczniów przekazywanymi treściami przedmiotu, którego uczy. Biernie zachowanie nauczyciela może wywołać takie reakcje młodzieży jak: złośczenie się, denerwowanie, chęć wyśmiania, dokuczanie, rozproszenie uwagi, nudzenie się, zniechęcenie, co wpłynie na wyniki w nauce danego przedmiotu. Niedopuszczalne jest, aby nauczyciel permanentnie stwarzał sytuacje, w których stoi bokiem lub tyłem do ucznia. Nauczyciel odwrócony bokiem, a szczególnie tyłem, to nauczyciel niezainteresowany uczniem. Odbierany jako zimny i nieobecny, niezachęcający do nawiązania kontaktu, nietworzący przyjaznej atmosfery i niewzbudzający zaufania. Pojawiają się wyjątkowe sytuacje w klasie podczas prowadzonej lekcji, gdy nauczyciel np. pisząc na tablicy odwrócony jest tyłem do uczniów. Są to oczywiście sytuacje uzasadnione¹⁴. Lekcja prowadzona niedbale przez

¹³ W. Garstka, *Komunikacja niewerbalna...*, op. cit., s. 483.

¹⁴ Ibidem, s. 484.

nauczyciela, który sam poprzez swoje zachowania niewerbalne wysyła do uczniów komunikat, iż jest znudzony, obojętny, niezainteresowany nie wzbudzi w nich chęci do współpracy i konstruktywnego działania. Sytuacje takie będą sprzyjać jedynie powstawaniu konfliktów między nauczycielem, a uczniami, stając się przyczyną wszelkich niepowodzeń szkolnych.

Zatem bycie dobrym nauczycielem znaczy być świadomym własnej komunikacji niewerbalnej, wpływającej na prawidłowe zachowanie uczniów, którzy bardzo trafnie oceniają cechy osobowe, a zatem i charakter swojego nauczyciela na podstawie mowy jego ciała. Świadomość ta winna uwrażliwić nauczycieli na możliwość wywierania wpływu poprzez zachowania niewerbalne, gdyż określone sposoby komunikacji niewerbalnej, odpowiadające prezentowanemu zachowaniu nauczyciela podczas lekcji, mają dwojakiego rodzaju znaczenie w pracy dydaktyczno-wychowawczej. Mogą usprawniać lub zakłócać proces kierowania klasą szkolną, a przecież celem pracy nauczyciela jest usprawnianie i doskonalenie procesu edukacyjnego.